

GÖMÖRI GYÖRGY

Találkozások és levelezésem Miłosz-sal

1953 őszén a Magyar Írószövetség három hónapos ösztöndíjával Lengyelországban jártam. Varsón kívül még számos városban megfordultam és Sopotban valaki kölcsönadott egy napra egy háború előtti Miłosz-kötetet, az *Obłoki*-t. Bár találtam benne néhány szép verset, akkor még jobban érdekelték olyan neves költők, mint Broniewski, Gałczyński vagy Tuwim, akiket sorra mind meglátogattam, tehát személyesen ismertem. Valami rémlik, hogy hallottam Czesław Miłosz „főbenjáró bűnéről”, *A rabul ejtett értelemről* is, s határozottan emlékszem egy beszélgetésre a Lengyel Írószövetségben két irodalmár között: a Szabad Európa rádióban megtámadták Julian Tuwimot, a rendszer által favorizált költőt, s hallottam, hogy az egyik lengyel író azt mondta a másiknak: „ez a szöveg olyan gyilkos, hogy ezt csak Miłosz írhatta”. Majdnem bizonyos, hogy ezt a névtelen pamfletet nem Miłosz írta, egyrészt mert nemigen dolgozott a Szabad Európának, másrészt mert úgy tudom, nem volt szöveg, amit névtelenül közölt volna.

Viszont Czesław Miłosz-sal sikerült találkoznom 1957-ben Strasbourgban a Szabad Európa Bizottság nyári egyetemén. Erre engem Jan Nowak-Jeziorański hívott meg, akinek korábban húsvéti ebéd-vendége voltam Párizsban – rajtam kívül ugyanis csak angliai magyar Szabad Európa-ösztöndíjasok kaptak meghívást erre a tanfolyamra. Miłosz franciául adott elő, amit csak félig értettem, de amikor utána odamentem hozzá és lengyelül köszöntöttem, nagyon szívélyesen fogadott. Akkor már tudtam, hogy Oxfordban miről írom disszertációmát (*Polish and Hungarian Poetry 1945 to 1956, A lengyel és magyar költészet 1945-től 1956-ig*), és mivel Miłosz felajánlotta segítségét, nem sokkal később, 1958 elején levélben fordultam hozzá.

Miłosz két, hozzám intézett mongeroni levele azóta megjelent a boroszlói *Odra* nevű folyóirat idei májusi számában és tavaly szeptemberben magyar fordításban napvilágot látott a *Jelenkorban* is. Ezért ezeket csak röviden ismertetem, bár úgy gondolom, hogy kevés nem-lengyelhez írt Miłosz ennyire őszintén a kortárs lengyel irodalomról, illetve saját helyzetéről ebben az irodalomban. Első (1958. február 8-án kelt) levele azzal kezdődik, hogy elutasítja magától a „nemzeti költő” szerepét. Összefüggött ez azzal, hogy a *Kultura* c. emigráns folyóiratban megtaláltam „Antigoné” című hosszú, párbeszédese, 1949-ben írott versét, amit „a magyar munkások, diákok és katonák emlékének” ajánlott. Nekem ez a vers annyira megtetszett, hogy gyorsan lefordítottam, meg is jelent több helyen, például a *Gloria victis* (München, 1966) című antológiában, majd évtizedekkel később a vers angol fordítását is elkészítettük Richard Berengarten nevű cambridge-i költőtársammal – ezt a *Hungarian Quarterly* 2001-es téli száma közölte. Később a vers megjelent a Cynthia Haven-féle *An Invisible Rope, Portraits of Czesław Miłosz* című újabb gyűjteményben is, amit az Ohio University Press adott ki. Miłosz saját angol válogatásaiból rendszeresen kihagyta az „Antigonét”, gondolom, kicsit zavarban volt, hogy minden „nemzeti” szerep elleni főbiája mellett végül is jelentős verset szen-

telt a varsói felkelés áldozatainak – mert ez a magyaroknak ajánlott költemény igazából a varsói „temetetlen holtak”-ról szól.

Ebben az első levelében Miłosz azt mondja saját helyzetéről, kicsit hasonlít az „egy Finországból származó, de svédül író szerzőre”. Engem Miłosz litvániai lengyelsége mindig egy erdélyi magyar költő magyarságtudatára emlékeztetett – mindkettőnek fontos történelmi háttere van, de távol állnak a sovinizmus vagy ultranacionalizmus bármely formájától. Ugyanakkor ez a lengyelség jóval autentikusabb, mint például az amerikai lengyel tömegek provincializmusba ragadt hagyomány-ápolásnak feltüntetett ódivatú lengyelsége, hogy a lengyelországi, átkeresztény, idegengyűlölő, szinte rasszista „nemzeti demokrata” szellemiségről ne is beszéljünk. (Utóbbival kapcsolatban érdekes kitételek vannak a nemrég megjelent Jeleński-Miłosz levelezésben, amelynek forgatását mindenkinek szívből ajánlom: ezt a művet a varsói *Zeszyty Literackie* adta ki).

Miłosz első mongeroni levelében Rózewiczet és Miron Białoszewskit említi, mint figyelemre méltó fiatalabb költőket, jöllehet a második levélben (1958. VI. 22.) már Zbigniew Herbertet emeli ki, mint olyan költőt, aki „a jövőt tekintve nagyobb reményekre jogosít fel, mint Białoszewski”. Ezzel én is egyetértettem, s nem sokkal később magam is találkoztam Párizsban Herberttel, aki bájos dedikációt írt nekem „Hermes, pies i gwiazda” című kötetének címlapjára egy közösen elfogyasztott reggeli alkalmából. Miłosz Żeromski-kritikáját érdekesnek találtam és tanácsai közül csak egy volt, amit akkor még nem fogadtam meg teljesen, ez Gombrowicz és Witkacy olvasására vonatkozott. Bizonyos időbe telt, amíg meg tudtam szerezni Gombrowicz remek *Ferdydurke*-jét (kértem a könyvet Wiktor Woroszyński barátomtól, akivel 1957-től haláláig leveleztem, de időközben az új kiadást Varsóban szétkapkodták), és Witkacyt is csak évekkel később olvastam el tüzetesebben, amikor már ezt a különös szerzőt egyetemen kellett tanítanom. Igaz, Miłosz 1958-ban még úgy gondolja, nem is biztos, hogy érteném a *Nienasycenie* szerzőjének kacskaringós körmondait.

1958 őszén volt a Magyar Írók Szövetsége Külföldön nevű szervezet első és utolsó kongresszusa Párizsban, ezen magam is részt vettem és ekkor felhívtam Miłoszt, találkoztunk valahol egy kávézóban, de már nem tudom, miről beszélgettünk. Viszont 1960 után, amikor is Czesław Miłoszt meghívták a kaliforniai egyetemre előadónak, levelezésünk felújult, elsősorban az én kezdeményezésemre. 1962-ben Oxfordban megszereztem azt a (B. Litt. nevű) graduális fokozatot, ami lényegében megfelelt más egyetemek doktorátusának, viszont akkor még álláslehetőség nem igen nyílt számomra. Nagybritanniában lengyelt csak nagyon kevés, talán három egyetemen tanítottak, tehát logikus volt, hogy Amerikában próbálkozzak. Írtam Miłosznak Berkeleybe, azzal, hogy Cyprian Norwidról szeretnék könyvet írni és állást keresek, tud-e segíteni. Miłosz válaszleveléből csak egy mondatot idéznék: „Nagyon örülnék, ha ide jönne tanulni. Lehetőségeimhez képest próbálok ebben Önnek segíteni.” Ezek után 1963-ban meghívás érkezett Berkeleyből, hogy tanítsak ott egy évig lengyel irodalmat – részben *Miłosz helyett*, mivel ő az őszi szemeszter alatt szabadságát Párizsban fogja tölteni.

Ez volt az én második nagy kalandom – az első egy év volt Indonéziában, amit oxfordi disszertációm írása közben, Paderewski-ösztöndíjjal ott töltöttem –, és ez az utóbbi kevésbé jól sikerült, mint az első, mert Miłosz távollétében ki voltam szolgáltatva a kaliforniai egyetem szláv tanszékén belüli intrikáknak. Miłosz egyik kollegája, egy lengyel születésű hölgy, aki már évek óta tanította a lengyel nyelvet, egy ügyes húzással lefoglalta előlem a lengyel irodalom tanítását – helyette nekem az ő tárgyát, lengyel nyelvtant kellett tanítanom hala-

dóknak! Nem vagyok általános nyelvész, én irodalomra szakosodtam. A fenti eljárást övön aluli ütésnek minősítik a boxolók – hónapokig vért izzadtam, és csoda, hogy kibírtam ezt a pár nehéz hónapot, ami után 1963 decemberében Miłosz visszatért Berkeleybe és minden megváltozott.

Közben ugyanis megérkezett Kaliforniába Aleksander Wat, a Gulág hajdani foglya, egyébként későn érő, de kitűnő költő és emlékiratszerző. Watot én egy oxfordi konferenciáról ismertem, s mivel akkor Miłosz még Párizsban volt, Wat nekem írt többször lakás- és egyéb ügyekben (ezeket a leveleket pár éve közzétettem a *Twórczość* folyóiratban), majd érkezése után Miłosz-sal konzultált arról, mihez is kezdhet ő Berkeleyben. Elhatároztuk, hogy az 1964-es év első szemeszterében szemináriumot indítunk „Háború utáni kelet-európai irodalom” címen, amibe belefért volna az Olvadás teljes irodalma, Andrzejewskitől Marek Hłaszkóig és Déry Tiborig. Igen ám, de Wat alig beszélt angolul, tehát franciául és oroszul kellett előadnia annak a pár ijedt posztgraduális diáknak, aki bemerészkedett szemináriumunkra. Az első ülés után pedig közölte velem, hogy (még az orosz fogságban szerzett) erős fejfőrcsei miatt nem képes tanítani, csináljam tovább egyedül az egészet. Így is lett – később, már Berkeleyből való távozásom után Wat arra vállalkozott, hogy Miłosznak hangszalagra mondja fordulatokban bővelkedő életét. Ez a szöveg később nyomtatásban is megjelent „Mój wiek” (Az én évszázadom) címen.

Ami Norwid-terveimet illeti, engem akkoriban főleg Norwid filozófiája érdekelt, és egy terjedelmes művet terveztem erről a témáról, Miłosz azonban lebeszélte róla: „Kevesebb több lenne”, mondta. Viszont kapóra jött egy felkérés az amerikai Twayne kiadótól, amelyik világirodalmi sorozatában könyvet kért Norwidról Miłosztól. Visszaírt, hogy neki erre nincs ideje, de van itt egy fiatalember, aki foglalkozik Norwiddal – más szóval beajánlotta a Twaynehez és segített abban, hogy egyéves kutatói ösztöndíjat kapjak Weintraub professzornál a Harvardon. Mindez 1964 folyamán zajlott, amikor már nyilvánvaló volt, hogy az egyéves meghívás Berkeleyben valóban egy évre szólt. Így hát én Czesław Miłosz segítségével jutottam át 1964–65-ben a keleti part egyik legjobb egyetemére, a Harvardra.

1964 első felében többször meglátogattam Czesław Miłoszt házában, a Grizzly Peak Boulevardon, ahonnan remek kilátást nyílt a Berkeley alatti tengeröbölre. Gyakran beszélgettünk a kampusz valamelyik kávézójában is, irodalomról vagy politikáról. Megkérdeztem tőle, gondolt-e már arra, hogy visszalátogat Lengyelországba. Mondta, hogy kapott ugyan ilyen meghívást (valószínűleg a lublini katolikus egyetemről), de mivel látogatása óhatatlanul politikai színezetet nyerne, egyelőre nem kíván hazalátogatni. Ugyanakkor tudom, hogy szenvedett írásainak viszonylagos visszhangtalansága miatt (ez kiderül a Jeleńskivel folytatott levelezésből is) és örült neki, amikor a helyi KPFA rádióval sikerült neki kapcsolatot teremtenem, ahol lengyel költők Miłosz által fordított műveiből közöltek egy összeállítást. Ez az anyag később megjelent a *Postwar Polish Poetry* (Doubleday, 1965) című gyűjteményben, ahol kiemelt helyen szerepeltek Zbigniew Herbert versei. Más kérdés, hogy évekkel később Miłosz és Herbert viszonya eléggé megromlott és csak röviddel Herbert halála előtt békült ki a két költő. Miłosz, mint tudjuk, évekkel élte túl fiatal barátját, akinek, ha öregkori politikai nézeteit nem is, költészetét mindig nagyra tartotta.

Nem kívánok további berkeley-i anekdotákat elmondani, csak néhány szót szólnék Miłosz akkori előadásairól, amelyekre jártam, s amelyeket buzgón jegyzeteltem. Két kurzusról van itt szó, amelyek közül az egyik a modern lengyel irodalommal, a másik meg a lengyel

színház történetével foglalkozott. Miłosz folyékonyan, de erős akcentussal beszélt angolul, előadásait személyes történetekkel fűszerezte. Például elmondta, hogy a német megszállás alatt meglátogatta Jerzy Andrzejewskit Varsó közelében, ahol is Jerzy Zagórski társaságában jól leitták magukat és a kijárási tilalommal dacolva jutottak csak vissza Varsóba. Egy más alkalommal Wyspiańskiről volt szó, pontosabban a *Wesele* című drámáról, amelynek végén Miłosz felpattant az előadóterem padjáról és a diákok nagy örömeire eltáncolta nekik a lengyel-ség Chochoł – vagyis Szalmacsutak – vezette hipnotikus táncát.

Mivel nagyon érdekelt a műfordítás, próbáltam Miłoszt rávenni, hogy fordítson magyarból, de ehhez nem volt sok kedve. Igaz, próbálkoztam ilyenekkel még Párizsban, a Instytut Literacki által kiadott *Węgrzy* című gyűjteményben, s bár tetszettek neki Weöres Sándor versei, amiket angol és francia fordításban olvasott, vonakodott attól, hogy olyan nyelvből fordítson, amelyet egyáltalán nem ért. Volt aztán más probléma is a fordítással: Jerzy Giedroyc, a *Kultura* főszerkesztője például arra akarta Miłoszt rábeszélteni, fordítson Ahmatovát és Paszternákot, de Miłosz elmondta, hogy ezek a költők számára „túl közvetlenül líraiak” és ezért inkább nem próbálkozik fordításukkal.

Mielőtt 1964 augusztusában távoztam volna a Harvardra és elbúcsúztam Miłosztól, ő lelkemre kötötte, hogy folytassam a lengyel–magyar kapcsolatok kutatását, mert ezen a területen jó eredményeket érhetnek el. Jóllehet a Harvardon főleg Norwiddal voltam elfoglalva, odafigyeltem azért arra, ami közben a kaliforniai egyetemen történt: a nagy port felvert diáklázadásra. Úgy tudom, ezzel kapcsolatban Miłosz tartózkodó álláspontot foglalt el, nem rokon-szenvezett az anarchiára hajlamos amerikai újbaloldallal. Emlékszem például, milyen dühös volt Louis Simpsonra, aki egy versében „leszólta” Amerikát. Viszont 1965 márciusában kaptam tőle egy levelet, illetve egy levélmásolatot: mivel a *New York Times* egy cikkében Miłoszt „defector”-ként jellemezte, amit magyarra talán „dezertőr”-nek lehetne fordítani, Miłosz ezt kikérte magának. Az amerikai lap nem közölte levelét, de legalább Miłosz közelebbi ismerősei és barátai értesültek tiltakozásáról.

1965 nyarán családotól visszatértem Angliába és egy évvel később megkeresett Charles Newman, az amerikai *Tri-Quarterly* szerkesztője, hogy kelet-európai különszámot szeretne csinálni, s hogy legyek ennek a számnak társszerkesztője. Először is meghatároztam, hogy én mit értek Kelet-Európán: a magyarok és a lengyelek mellett csak csehszlovák és jugoszláv szerzők kerültek bele a különszámba.

Mivel emlékeztem arra, hogy Miłosz milyen fontos szerzőnek tartja Witkacyt, felkértem, írjon róla egy esszét a különszámba angolul. 1966. október 24-én kelt angol nyelvű levelében Miłosz örömmel vállalkozott a feladatra, megjegyezve, hogy Witkacy abszurd színháza kezdi érdekelni a kaliforniai fordítókat és rendezőket is. Számomra különösen örvendetes volt Miłosznak a levél végére írt lengyel nyelvű megjegyzése: „Pana 'diariusz' w *Kulturze* ciekawy i dobrze pisany” (A Kultúrában közölt naplója érdekes és jól van megírva). Itt az ötvenhatos forradalomról írt naplójegyzeteimre utalt, ami az emigráns folyóirat 1966. évi 10. számában jelent meg, majd később, 1970-ben, a Tyrmand-féle angol nyelvű *Kultura*-válogatásban is napvilágot látott.

A Witkiewiczről szóló esszé be is került a *Tri-Quarterly* 1967 tavaszán megjelent különszámba, Miłosz több lengyel költő verseiből készített válogatásával együtt (saját „King Popiel” című versén kívül Przyboštól, Wat-tól és Jastruntól tettünk be ebbe a számba egy-egy verset). Mivel Konstanty Jeleńskitől egy Gombrowiczról szóló esszét közöltünk, úgy gondol-

tam, a különszám lengyel része rendben lesz. Elkövettem azonban azt a merészséget vagy hibát, hogy felkértem az ugyancsak emigráns Tymon Terlecki professzort több angolra és franciára fordított lengyel versantológia ismertetésére – köztük volt a Seuil kiadásában megjelent Jeleński-féle *Anthologie de la Poesie Polonaise* is, amihez Miłosz írt előszót. Tudtam, hogy Terlecki konzervatívabb, korlátoltabb kritikus, mint Jeleński, de mégis meglepett, amikor most a Jeleński-Miłosz levelezésben azt olvastam, hogy Terlecki esszéje, illetve annak egyes (alattomosnak vélt) megjegyzései mennyire bosszantották Miłoszékát. Itt tehát sajnos nem vált be a „virágozzék minden virág” elképzelése, bár magának a különszámnak olyan sikere volt, hogy egy évvel később, tehát 1968-ban azt könyvalakban is kiadta a chicagói Quadrangle Press.

Az 1969-es év különös levélváltáshoz vezetett Miłosz-sal. Ezt a *Books Abroad* című amerikai világirodalmi folyóiratban közölt, újabb Miłosz-válogatásról szóló recenzióm váltotta ki. Ebben megírtam, milyen nagyra tartom a szerzőnek közvetlenül a második világháború után írt verseit (az *Ocalenie* kötetet), de cikkemet egy olyan kérdéssel fejeztem be, ami nyilvánvalóan rosszul esett Miłosznak. Újabban a költő, írtam, főleg gyerekkorával és álmaival foglalkozik, hová lettek a régi, historiozófiai ihletésű versei? Vajon Miłosz elfordult a történelemtől vagy a történelem fordult volna el tőle? Másképp kellett volna fogalmaznom, mert ez a költőt arra a régi trockista mondatra emlékeztette, hogy aki nem halad együtt a társadalmi fejlődéssel, az a „történelem szemétdombjára” kerül. Miłosz a *Books Abroad* szerkesztőjéhez írt hosszú levélben védte meg költői gyakorlatát. Ebben a többi közt azt írta: „A költőnek csak a nyelvvel szemben van elkötelezettsége (...) a költő taktikája aszerint változik, hogy milyen történelmi veszélyek, fenyegetések vagy értelmi torzítások érik a nyelvet.” Mivel tagja voltam a *Books Abroad* szerkesztőbizottságának, Ivar Ivask, a szerkesztő, elküldte nekem a levelet, hozzájárulok-e közléséhez. Én ezt megtettem, de csak azután, hogy írtam egy levelet Miłosznak, amiben kifejtettem saját nézeteimet és azt, hogy akkor közöljük levelét, ha abból kiveszi a „történelem szemétdombja” kifejezést, ami az én eredeti recenziómban nem szerepelt. Mivel erre Miłosz nem válaszolt, levele sem jelent meg a világirodalmi lapban (amelyik egyébként akkoriban nem is szokott leveleket közölni).

Viszont csak később jutott kezembe Miłosz kemény verse, a „Moja wierna mowo” (Hűség anyanyelvem), ahol állást foglal az 1968-os lengyelországi fejleményekkel szemben. Ekkor kezdődött, a betiltott Mickiewicz-színarab utáni diáktüntetések szétverésével egyidejűleg az az 'anti-revizionista és anti-cionista' kampány, amelyik lényegében Moczar tábornok hatalomátvételi kísérletét álcázta, s amelynek eredményeként több ezer értelmiségi hagyta el Lengyelországot, köztük a neves filozófus, Leszek Kołakowski. Miłosz fenti verse, amit magyarra is lefordítottam, lényegében a lengyel sajtóban használt nyelv „elaljasodását” támadta és teljesen összhangban volt a *Books Abroad*-nak küldött levél szellemével. 1956 után Miłosz nagyon ritkán írt politikai töltésű verset. Szerintem a „Moja wierna mowo” ilyen volt, hasonlóan a boszniai háborúra reagáló „Sarajewo”-hoz, ami (ha úgy tetszik) szintén „moralizáló”, de nagyon tisztességes, szívemhez közelálló vers.

A hetvenes-nyolcvanas években még több ízben váltottunk levelet Czesław Miłosz-sal. 1978-ban én is írtam egy esszét a *World Literature Today* Miłoszt ünneplő különszámába – ekkor Miłosz megkapta az amerikai Neustadt alapítvány nemzetközi díját, amit gyakran „kis Nobel”-ként emlegettek (sajnos magyar szerzőt ezzel még eddig nem jutalmaztak). Csak nemrég tudtam meg, hogy ezután felerősödött azoknak a lobbizása, akik Miłoszt a „nagy”, te-

hát a valódi Nobelra jelölték, de nagy meglepetésként, igen nagy örömmel fogadtam az akkor már 67 éves költő díjazásának hírért, amihez hamarosan levélben gratuláltam. Csak mint mulatságos esetet jegyzem meg, hogy az akkori Magyarországon Czesław Miłosz neve szinte teljesen ismeretlen volt, és mivel anyám még az akkori *Magyar Nemzet* szerkesztőségében dolgozott, az ő közvetítésével és Berkes Erzsébet segítségével a lap két Miłosz-versfordításomat közölte, elsőnek a magyar lapok közül. Utána Bojtár Endre is méltatta Miłoszt, azt hiszem, a *Nagyvilág* c. folyóiratban. Így aztán, amikor az Európa Könyvkiadó évekkel később Miłosz-válogatást készített, abba az én fordításaim közül is bekerült néhány darab.

1971-ben amerikai előadókörutamon Berkeleybe is eljutottam, de csak rövid ideig beszélgettem Miłosz-sal, viszont ezt valamelyest bepótoltuk azon az 1984-es „lengyel-zsidó” konferencián, amit Oxfordban rendeztek, ugyanis az Oxfordhoz közeli Yarnton Manor-ban akkor már működött egy jelentős anyagi támogatással létrejött kutatóintézet, a Hebrew and Jewish Research Centre. Maga a konferencia egy oxfordi kollégiumban folyt, de egyik fénypontja a Yarnton Manor-ban rendezett Czesław Miłosz-versolvasó est volt, ahol természetesen elhangzott Miłosz „Campo dei Fiori” című verse, amit 1943-ban, a varsói gettó felkelésének idején írt. Ebben Miłosz az inkvizíció áldozatainak, mártírjainak magányával hasonlította össze a köznép piaci gondtalan sürgés-forgását és szórakozási igényét. Én ezt a verset már évekkel korábban lefordítottam, megjelent *Az ismeretlen fa* (Washington, 1978) című kötetben és legjobb átültetéseim között tartom számon – élmény volt hallani a verset ezen a más szempontból is emlékezetes konferencián.

Az utolsó, kézzel írott rövid levél, amit Miłosz-tól kaptam, a szövegem elején említett „Antigoné”-ra vonatkozott, aminek angol fordítása a *Hungarian Quarterly* egy 2001-es számában jelent meg. Miłosz azzal a feltétellel járult hozzá verse közléséhez, ha feltüntetjük rajta a megírás 1949-es dátumát. Ugyanebben az évben jelent meg egy kis pozsonyi kiadónál *Ahogy elkészül a világ* címen magyar Miłosz-versválogatásom, amit a terjesztési nehézségek miatt Magyarországon alig lehetett kapni és kritikai fogadtatása is meglehetősen csekély volt. Bár a centenáriumi évben több Miłosz-mű jelent meg magyarul, mégis az a véleményem, hogy a magyar könyvkiadás még mindig adós egy nagyobb, az egész életművet felölelő válogatással azokból a versekből, amelyekért Czesław Miłosz, úgy gondolom, megérdemelten kapott Nobel-díjat.